

Michał Kozubik

Postawienie Rómov na Slovensku

Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych 21/2,
39-46

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Michal Kozubik

Ústav romologických štúdií,
Fakulta sociálnych vied a zdravotníctva,
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
e-mail: mkozubik@ukf.sk

Postavenie Rómov na Slovensku

Abstrakt

Autor v texte stručne charakterizuje súčasnú situáciu Rómov na Slovensku z hľadiska politiky, ktorú vykonáva štát. Osobitná pozornosť sa venuje sociálnemu a právnenému postaveniu tejto menšiny vo vzťahu k aktuálnemu politickému daniu. Článok predstavuje historický a kultúrny kontext, ako aj aktuálnu pozíciu slovenských Rómov. Naznačuje tiež zahrnutie kultúrnej antropológie. Poukazuje na zmeny v oblasti kultúry a postoja spoločenstva v dvadsiatom prvom storočí.

Kľúčové slová: Rómovia, kultúra, sociálna práca, sociálna situácia, začlenenie.

Sytuacja Romów na Słowacji

Abstrakt

Autor w tekście dokonuje krótkiej charakterystyki obecnej sytuacji Romów na Słowacji w zakresie działań politycznych podejmowanych państwo. Szczególną uwagę przywiązuje do statusu społecznego i prawnego mniejszości przez pryzmat bieżących wydarzeń politycznych. Nie zapominając o historycznym i kulturowym kontekście, prezentuje aktualną pozycję słowackich Romów. Odnosi się również do antropologii kulturowej. Wskazuje na zmiany w kulturze i postawach społecznych w XXI wieku.

Słowa kluczowe: kultura romska, praca socjalna, sytuacja społeczna, integracja.

Často zabúdame na podmienky, v akých Rómovia žijú. Bez práce, príjmu, v chudobných osadách či getách. Viac si všímame ich mediálne vykresľovanie,

bohužiaľ väčšinou prebiehajúce v negatívnom svetle. Neuvedomujeme si pritom ich ťažkú a zložitú životnú situáciu. Vylúčenie z priestoru obce či mesta v ktorom žijú, zo spoločenského diania i celkového života spoločnosti je pre nich ťažkou a často neprekonateľnou prekážkou (M. Kozubík, 2008, s. 131). V súčasnom období zastávajú Rómovia na Slovensku neľahkú pozíciu. Znižovaním životnej úrovne obyvateľstva, rastúcou nezamestnanosťou sa často stávajú „hromozvodom“ problémov. Spoločenská mienka je tak negatívne naklonená, že sa populisticky prijímajú opatrenia, ktoré narážajú na mnoho prekážok. Diskusiu rozprúdila novela Zákona o hmotnej núdzi č. 599/2003. Zákon v uplynulom roku vrátil parlamentu prezident SR Ivan Gašparovič s námietkou, že niektoré jeho časti sú pravdepodobne v rozpore s ústavou. Národná rada však 26. novembra uplynulého roku jeho veto prelomila. Zákon o hmotnej núdzi je platný od januára 2014, no verejná ochrankyňa práv Jana Dubovcová podala sťažnosť na Ústavný súd. Mimovládne organizácie bijú na poplach. Medzi najspornejšie zmeny patrí fakt, že ak obec požiada ľudí v hmotnej núdzi o prácu v rámci menších obecných služieb alebo dobrovoľných činností, budú mať nárok na finančnú pomoc od štátu vo výške 61,60 eura, len ak odpracujú 32 hodín mesačne (Zákon o hmotnej núdzi nie je všeliak..., 2013). Súčasná politická reprezentácia sa tak snaží naplniť tzv. „Správu cestu – Rómsku reformu“, ktorá vychádza z tzv. „desiatich pilierov rómskej reformy“ (10 pilierov..., 2013):

1. Forma a výška sociálnej pomoci štátu ako aj prístup štátu k občanovi bude výrazne zohľadňovať prístup občana k rodine, spoločnosti a štátu.
2. Štát bude systematicky vyhodnocovať stupeň rizikovosti rodiny pre zdravý vývoj dieťaťa a tomu prispôsobí prípadnú formu a rozsah svojej intervencie.
3. Štát určí jednoznačné hraničné kritériá pri posudzovaní rizikovosti obce, po ktorých prekročení štát priamo zabezpečí výkon jednotlivých pomocných profesií (asistent učiteľa, sociálny pracovník, zdravotný asistent, policajný špecialista) v obci.
4. Štát sa nemôže spoliehať na nezodpovedných rodičov, že vychovávajú zodpovedné deti. Štát zabezpečí vhodnú výchovu detí nezodpovedných rodičov už pred vstupom do základnej školy.
5. Ambíciou štátu nebude dieťa len s ukončenou školskou dochádzkou, ale dieťa uplatniteľné na trhu práce.
6. Štát určí minimálny rozsah verejnoprospešných prác, ktoré musí sociálne odkázaný občan odpracovať, aby mal nárok na motivačnú časť sociálnych dávok. Slovensko nie je tak bohatá krajina, aby rozdávala peniaze práceschopným ľuďom zadarmo.
7. Štát upraví sociálny systém tak, aby nevznikali situácie, kedy sa oplatí viac nepracovať ako chodiť do práce.

8. Štát odškodní majiteľov pozemkov, na ktorých umožnil vznik nelegálnych osád. Pozemky následne za tú istú cenu ponúkne súčasným užívateľom, ktorých nelegálne stavby v prípade, ak si pozemok do stanovenej doby neodkúpi, budú z pozemku odstránené.
9. Štát nebude príspevok na bývanie automaticky vyplácať vlastníkom a nájomcom nehnuteľnosti, ale len ľuďom, ktorí si plnia svoje zákonné povinnosti a nepáchajú priestupkovú a trestnú činnosť bez ohľadu na vzťah k nehnuteľnosti.
10. Štát zavedie opatrenia, ktoré zabezpečia, aby sociálne odkázaní ľudia už nemali sociálnu priestupkovú imunitu, ktorá im dnes umožňuje páchať priestupky bez postihu.

Detailná analýza pilierov nie je cieľom našej práce. Menujeme ich z dôvodu prezentácie aktuálneho postoja politických reprezentácií k problematike chudoby na Slovensku. Názor, ktorý trefne vystihuje aktuálnu situáciu prezentuje Daniel (S. Daniel, 2013, s. 10): „Doteraz predstavené dve zo šiestich častí reformy sú skôr znôškou individuálnych nápadov pár politikov ako serióznym koncepcným materiálom. Aj keď popri mnohých reštriktívnych opatreniach obsahujú viacero pozitívnych zámerov, kvalita ich rozpracovania je veľmi nízka. Navyše „Rómska reforma“ nebola predmetom širokého pripomienkovania a nikdy nebola schválená ani vládou, ani politickými stranami, preto ju nemožno považovať za záväzný dokument.“

Spoločenská polarita a neprajnosť majority núdznym sa prejavila i v posledných voľbách za županov samosprávnych krajov, kde v banskobystrickom kraji zvíťazil kontroverzný politik Marian Kotleba. Ukázal, že nie je len provinčný populista, ale že dokáže reálne osloviť masu. A nepotrebuje na to žiadny program. Jeho rétorika sa roky výrazne nemení. Skorumpovaných politikov nazýva potkanmi, nezamestnaných Rómov cigánskymi parazitmi, kritizuje prácu polície a médií. A toto zjavne v súčasnosti voličom stačí, takže Kotleba urobil naozaj kus dobrej práce. Chudoba je sama považovaná za sociálno-patologický jav. Okrem nej sa však v segregovaných lokalitách stretávame s nezdravými, abnormálnymi, spoločensky nežiaducimi javmi, ktoré sú trňom v oku majority (M. Kozubík, 2012, s. 96).

Všetky opatrenia, ba dokonca chystaná zmena Ústavy SR, vychádzajú už od začiatku zo značnej kontroverznej premisy a to, zjednodušene povedané: „Rómovia si za to, kde sú, môžu sami; sú leniví – zneužívajú sociálny systém; žijú z našich daní“ atď. Majú teda vymedzené piliere naozaj pomôcť alebo len „upokojiť“ negatívne vnímanie majority? Ako je možné, že v 21. storočí nazeráme na bližných optikou etnocentrizmu?

Nezriedka sa stávame svedkami naozaj bizarných situácií. Špičkového vedca pochádzajúceho z Afganistanu poučujú na východnom Slovensku ako má voliť, môj známy z osady sa bojí ísť so mnou na obed, pretože tam majú ľudia z osady vstup zakázaný, atď. Tieto omyly sú tragikomické, no oveľa horšie je, že sa stre-

távame s množstvom odborných prác, ktoré označujú, nálepkujú a stigmatizujú, pritom Rómovia tu s nami žijú stáročia.

Áká je história Rómov na Slovensku? Za prvú zmienku o Rómoch na Slovensku sa považuje tá z roku 1322, v ktorej spišskonovoveský richtár Ján Kunch vníma Rómov ako túlajúcu sa skupinu po okolitých lesoch. O polstoročie neskôr sú videní na Zemplíne. Na území dnešného Slovenska boli Rómovia chránení tzv. *glejtami* (ochrannými listinami vydanými panovníkom) kráľa Žigmunda (1417).

Druhá polovica šestnásteho storočia prináša nepriaznivejšie zmeny. Negatívne protirómske zákony sa prijímajú v Čechách, Litve (1549, 1557) a ďalších európskych krajinách. Španielska legislatíva zakazuje Rómom cestovať v skupinách väčších ako dve osoby. *Cigánske* (Gitanos – pozn. prekl.) „šaty a odevy“ sú zakázané. Trestom za nosenie cigánskeho oblečenia a cestovanie v skupinách presahujúcich dve osoby môže byť až osemnásť rokov galejí pre osoby staršie ako štrnásť rokov. Táto legislatíva sa neskôr mení tak, že všetkým nomádom hrozí trest smrti a gajeje sú vyhradené pre usadených Cigánov (1560) (M. Kozubík, 2013).

O dvesto rokov sa ich život k lepšiemu nemení. Pôvodné obyvateľstvo chce Rómov zmeniť – majú sa usadiť a prijať život majority v zväčša kresťanských krajinách. Asimilačnými silami sú tlačení i na území Uhorska. Uhorská cisárovná Mária Terézia nariaďuje, aby boli v prešporskom palatináte a Fahlendorfe deti staršie ako 5 rokov odobraté svojim rodičom. Sú prevázané do vzdialených dedín a pridelené sedliakom, ktorí na účely ich výchovy poberajú 12–18 flórenov ročne. Väčšina z týchto detí uteká naspäť k svojim rodinám, ktoré sa ukrývajú v horách alebo strácajú na širých pláňach. Cisárovná nahradila otvorenú represiu asimilačnými pokusmi, resp. toleranciou určitých rómskych rodín či skôr rodov výmenou za mnoho obmedzení. Rómovia sa stávajú tzv. regulovanými *Cigánmi* a dostávajú povolenia k pobytu, avšak všade ich kontrolujú. Nazývajú ich „novosedliakmi“ (Neubauer) či „novomaďarmi“ (Új-Magyar). Prístup Márie Terézie a Jozefa II. však bez akýchkoľvek pochybností znamená v ich živote historický zlom, pretože po mnohých storočiach sa s nimi začína počítať ako so skutočným obyvateľom daného územia. Ide síce o absolútnu a drsnú asimilačnú politiku, tá im však zachraňuje holý život, keďže v Nemecku je tzv. *Heidenjachten*, alebo „lov na pohanov“ obľúbeným športom.

V roku 1729 sa rodí Samuel Augustini ab Hortis (V. Urbancová, 1995) a je prvým gadžom, ktorý píše o Tvojom živote. Narodil sa vo Veľkej Lomnici, v ktorej sa v roku 2013 nachádza veľká osada, často obľúbená u senzácie chtivých médií. Jeho spočiatku nepovšimnuté dielo je z pohľadu *tradičnej rómskej kultúry* východoslovenských Rómov neprekonané. Píše nehanlivo, nepovýšenecky, dobovo približuje Tvoj život. V Holandsku Rómovia nemajú také šťastie ako Ty. Richard Liebich uvádza vo svojej knihe o Rómoch vo vzťahu k nim pomenovanie „život nehodný existencie“, ktoré sa neskôr v nacistickom Nemecku

používa ako rasová kategória pre Rómov. Na území Slovenska si síce „Novosedlák“, no z ostatných si vyhánaný a deportovaný. Ríšsky kancelár Otto von Bismarck rozosiela v krajine list datovaný na 18. novembra 1870, v ktorom požaduje „úplný zákaz prechodu zahraničných Cigánov cez nemecké hranice“; budú „najkratšou cestou odtransportovaní do krajiny, z ktorej prišli“. Taktiež vyhlasuje, že by mali Rómovia v Nemecku dokladmi preukázať svoje štátne občianstvo. Tomu, kto tak neurobí, nebude vydaný cestovný pas. Paralela so súčasným stavom vo Francúzsku?

V roku 1918 vzniká prvá Československá republika a nezabúda ani na Teba. 14. júla 1927 prijíma *Zákon č. 117/1927 Zb. z. a n. o potulných Cigánoch*. Zákon definoval pojem „potulný Cigán“. Dáva Ti za povinnosť dostaviť sa na vyzvanie k súpisu, umožňuje úradom rôznymi spôsobmi preveriť si tvoju totožnosť, zaviedol Ti cigánsku legitimáciu (pre osoby staršie ako 14 rokov). Vymedzuje Ti podmienky kočovania a používania kočovníckeho listu. Zakazuje Ti používanie zbraní, kočovanie v skupinách presahujúcich rodinu. Môžeš táboriť len na miestach, ktoré Ti určil starosta obce. Nevieš, že o osemdesiat rokov Ťa budú chcieť vyhnať i odtiaľ. Zakazuje sa pobyt zahraničným Rómom v Československej republike.

Si smutný, obmedzovaný si na každom kroku, no to ešte netušíš, čo prinesú svetové vojny. V roku 1919 bolo na území Spiša z 157 967 obyvateľov približne 6 058 Rómov. Celkovú situáciu v Československu zachytila evidencia domovskej príslušnosti, ktorá bola vykonaná v Čechách koncom roku 1922 a v ostatných oblastiach v roku 1924. V Čechách bolo evidovaných 579 osôb, na Morave a Sliezsku 2 139 osôb, na Slovensku 53 274 a na Podkarpatskej Rusi 94 osôb. Z daných údajov môžeme konštatovať, že v 20. a 30. rokoch žilo na Spiši 11,4% rómskeho obyvateľstva Slovenska. Na území Tatier však už nechceš byť vidieť.

Svedectvo (netýka sa len Slovenska) vydáva zachovaná evidenčná kniha väzňov, z ktorej sa dozvedáme, že v Auschwitzu bolo za evidovaných 10 094 mužov a 10 829 žien rómskeho pôvodu, spomedzi ktorých patrilo podľa príslušnosti 63,8% do Ríše, 22% do Protektorátu Čechy a Morava, 6,4% do okupovaného Poľska a 3,7% do iných krajín, najmä Francúzska, Holandska a Belgicka, menší počet do Chorvátska, ZSSR, Maďarska, Nórska a Španielska, kým 4,1% väzňov bolo bez štátnej príslušnosti. Takmer všetkých Rómov z Estónska, Lotyšska a Litvy zavraždili na mieste ich pobytu, vyvraždení boli takmer všetci Rómovia z Chorvátska a Srbska, v Rumunsku bolo obeťami 36 000 Rómov, z 31 000 maďarských Rómov (deportovaných do Ríše) sa vrátilo len asi 3000 a z 36 000 Rómov v Nemecku (v roku 1939) prežilo 5000 Rómov. Podobne tvrdé postihy a opatrenia boli použité aj v Holandsku, Belgicku, Luxembursku a Rusku.

Po vojne sa ocitáš vo vojne zdecimovanom svete. Veríš v zmenu. Dúfaš v lepší život, v pokojnú existenciu. Kočuješ – krajinu brázdí Tvoj povoz, ktorý smeruje na ďalšie miesto, ktoré Ti určia. Opäť sa dostávaš do pozornosti vlád-

nych orgánov. Prekáža im tvoja migrácia krajinou. Zákon číslo 74/1958 Z.z. uložil na jednej strane národným výborom povinnosť poskytnúť pomoc kočovným osobám pri prechode k usadlému spôsobu života, a Tebe pod hrozbou trestu zakazoval zotrvať pri kočovnom spôsobe života. Výkon zákona nespĺňal svoj účel, preto sa štátna moc v roku 1965 rozhodla použiť ešte násilnejšie metódy a formy pôsobenia na Teba a tvojich blízkych. Prostredníctvom koncepcie rozptylu a odsunu z miest, kde sa nachádzaš. Tieto postupy zákonne upravovalo uznesenie vlády číslo 502/1965 Z.z. z 13. októbra 1965, v zmysle ktorého sa vytvoril Vládny výbor pre otázky cigánskych obyvateľov, ktorý mal zabezpečovať praktickú aplikáciu prijatých koncepcií riešenia rómskej problematiky. Ťažkosti sa tým nevyriešili. Napriek čiastočným a sporným úspechom (podľa nich) v riešení rómskej problematiky dochádzalo k častejšiemu a zreteľnejšiemu vyostrovaniu rozporov. Rástol sociálny dištanc medzi Tebou a majoritným obyvateľstvom.

Šesťdesiate roky sú charakteristické zmenou spoločenskej klímy. Od ich začiatku sa v krajských a okresných komisiách podieľali na riešení rómskej problematiky aj aktivisti Tvojho pôvodu, ktorí sa čoraz viac angažovali v otázkach vlastného etnika. Založili ste Zväz Rómov v Českej i Slovenskej republike (1969). V organizácii pracovalo množstvo významných rómskych osobností, napr. Ing. M. Holomek, učiteľ A. Daniel, historik Bartolomej Daniel, JUDr. Tomáš Holomek – prvý rómsky právnik, na Slovensku napr. MUDr. Ján Cibula, Anton Facuna, Antoním Pompa a ďalší. Prvým rómskym nacionalistom (monitorovala ho ŠtB) bol Zikmund Vágai z Ostravy. Po vzniku Zväzu bol vysokým funkcionárom.

Tak ako nádeje pre lepšiu budúcnosť v Československu schladili hlavne „spriatelených krajín“, i práca Tvojich priateľov skončila skôr, ako začala. V roku 1972 prišli Rómovia s požiadavkou priznania statusu národnosti, o rok neskôr bol Zväz Rómov rozpustený. Komunistická politika sa sústreďuje opäť na skrytú alebo otvorenú asimiláciu. Má tendenciu zakazovať Ti hovoriť rómsky, mieni rozbiť tradičné rómske komunity, násilne vysídľuje, prevychováva tvoje deti vo výchovných ústavoch. Dôsledkom tohto prístupu bola strata identity, hanba z inakosti niektorých Tvojich priateľov.

Po takmer sedemsto rokoch Ti začína svať na lepšie časy. Slovenská vláda v apríli 1991 prijíma Zásady vládnej politiky k Rómom, kde potvrdila akceptovanie Rómov ako národnostnej menšiny. V roku 2008 bol na Slovensku oficiálne ukončený proces štandardizácie Tvojho jazyka. Jej podpísaním sa uznala východoslovenská podoba rómčiny ako základ spisovného rómskeho jazyka. Cieľom o. i. bolo aj vydanie učebníc rómskeho jazyka či špeciálnych učebníc pre jednotlivé predmety potrebné k budovaniu rómskeho národnostného školstva. S nostalgiou spomínaš na obdobie, keď spolu s Tebou do školy chodili aj *gadžovia*, Tvoje deti už navštevujú *vyrovňavacie* triedy. Aktuálne „letí“ *rómska reforma*. Nesleduješ ju, máš iné starosti, predovšetkým ako užiť rodinu. Pi-

liere reformy sú prijímané s rozporom, očami aktivistov, ktorí ich považujú za príliš represívne.

Hlavný rys tradičnej rómskej kultúry, ktorá je hlavným predmetom skúmania našej práce, je podľa uznávaného českého antropológa Jakoubka (M. Jakubek, 2008, s. 718–721):

- dominantný organizačný princíp *príbuzenstva*,
- koncept *rituálnej nečistoty*; rituálne nečistou sa osoba môže:
 - narodiť (ak sú rodičia rituálne nečistí),
 - stať počas života stykom s inou rituálne nečistou osobou alebo kontaktom s vecou či zvierateľom, ktoré je nečisté svojou vlastnou povahou (pes, ježko, fekálie, a pod.)
- *subskupinová príslušnosť*.

V rámci prvého princípu dotýkajúceho sa príbuzenstva preberá Lozoviu- kov (1998) termín, podľa ktorého ide o etnicky *indiferentné* populácie. Daný faktor úzko súvisí so *subskupinovou príslušnosťou*, a teda samotnou typológiou Rómov žijúcich na Slovensku. Delenie „olašskí, slovenskí, maďarskí, českí, moravskí a Sinti“ považuje autor za arbitrárne, neodrážajúce dnešnú podobu rómskej populácie na Slovensku. Napriek tomu od podobnej typológie neupúšťame a vraciame sa k nej v úvode nasledujúcej kapitoly pri Rosinského typológii (R. Rosinsky, 2006). Tieto skupiny sa medzi sebou považujú za rituálne nečisté. Všetky vymedzené prvky tradičného v rómskej kultúre sú navzájom pre- viazané a tvoria koherentný celok. O každom z menovaných princípov sa zmie- ňujeme postupne podľa zamerania celej triedy kultúrnych javov popísaných v jednotlivých kapitolách práce. Je však dôležité vopred poznamenať a súhlasiť s Jakoubkom v tom, že „sídelné štruktúry tradičnej rómskej kultúry („najtra- dičnejšie“ sú v tomto význame vnímané rómske osady na východnom Sloven- sku) nemajú *všeobecný* (v úzkom zmysle) charakter – jednotlivé rodiny v nich *žijú vedľa seba*, ale nie *spolu*.“

Záverom možno poznamenať, že sa „romantika“ zo života Rómov postupne vytráca. Pestrofarebné oblečenie, vozy, kone, tanec, hudba, oheň, smiech a ra- dosť nahrádza absolútny obraz chudoby 21. storočia (M. Kozubík, 2011, s. 326). Najbližšie obdobie ukáže, či sa cesta boja proti chudobe bude uberať represiou a direktívami alebo sa uplatnia príklady dobrej praxe, ktoré ani v podmienkach Slovenskej republiky nechýbajú (A. Mušinka, 2012).

Literatúra

10 pilierov... Dostupné na internete: http://www.minv.sk/?10zasad_RR [cit. 2014-10-31].

Daniel S. (2013), *Najvyšší čas?!* [In:] L. Oravec, et al. 2013 [online]. *Rómovia vo verejných politi- kách* Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, 24 s. Dostupné na internete: <http://www.scribd.com/doc/174703144/Romovia-vo-verejnej-politike-odpo%C4%8Det-prveho-roku-vlady-Roberta-Fica> [cit. 2014-02-04].

- Jakoubek M. (2008), *Tradiční romská kultura*. [In:] M. Jakoubek, T. Hirt (ed.), *Romské osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropologického výskumu 1999–2005*, Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, Bratislava, s. 718–721.
- Kozubik M. (2008), *Sociálne vyčlenenie a etnicita rómskej národnostnej menšiny obce Hunovce – teoretické východiská*. [In:] V. Fabianová, V. Klein (ed.), *InteRRa 5: interkulturalita a rómska národnostná menšina v sociálnych a pedagogických súvislostiach*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 25–26 septembra 2007 v Spišskej Novej Vsi, UKF Nitra.
- Kozubik M. (2012), *Sociálne vylúčené spoločenstvá v kontexte segregovaných rómskych osád v Slovenskej republike = Social excluded communities in the content of segregate Romany settlements in Slovak republic*. [In:] *Lidská práva v proměnách času: sborník příspěvků z I. ročníka mezinárodní vědecké konference, která se konala 8.11.2011 v Českých Budějovicích*, Jihočeská univerzita, České Budějovice.
- Kozubik M. (2013), *(Ne)vinní a dílno gadžo*, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra.
- Kozubik M. (2011), *Rómovia v okrese Poprad optikou výskumu*. [In:] *Sociálne poslanstvo Jána Pavla II. pre dnešný svet na tému „integrácia marginalizovaných skupín do spoločnosti“*: zborník príspevkov zo IV.ročníka vedecko-odbornej konferencie s medzinárodnou účasťou, Poprad 14–15 apríl 2011, Katolícka Univerzita, Ružomberok.
- Lozoviuk P. (1998), *K problematice „etnické indiference“ (příklady z českého jazykového prostředí)*. [In:] M. Jakoubek, T. Hirt (ed.), *Romské osady na východnom Slovensku z hľadiska terénneho antropologického výskumu 1999–2005*, Nadácia otvorenej spoločnosti – Open Society Foundation, Bratislava.
- Mušinka A. (2012), Podarilo sa. Prešov: Ústav rómskych štúdií. *Prečo vyhral Kotleba...* Dostupné na internete: <http://www.aktuality.sk/clanok/240803/preco-vyhral-kotleba-lebo-zlyhali-politici-media-a-pretoze-to-ludia-chceli/> [cit. 2014-10-31].
- Rosinsky R. (2006), *Čavale Romale alebo motivácia rómskych žiakov k učeniu*, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra.
- Urbancová V. (1995), *Samuel Augustini ab Hortis: Cigáni v Uhorsku*, Štúdio DD, Bratislava.
- Zákon o hmotnej núdzi nie je všeliek, je súčasťou riešenia*. Dostupné na internete: <http://hn.hnonline.sk/slovensko-119/kalinak-zakon-o-hmotnej-nudzi-nie-je-vseliek-je-sucastou-riesenia-596361> [cit. 2013-09-17].